

TOPLUMSAL GELİŞME AÇISINDAN PROTESTANLIK VE İSLAM

Ergün YILDIRIM*

Özet : Bu makalede toplumsal gelişmeyi açıklama modeli olarak protestanlık kuramı üzerinde durulmaktadır. Bu kuramın Weber tarafından nasıl geliştirildiği, Batı toplumlarının modern gelişme sürecini nasıl anlamlandırıldığını ve İslamiyet bağlamında erken modern Türk aydınları tarafından nasıl yorumlandığı araştırılmaya çalışılmaktadır. Protestanlık ahlakının, kapitalizmin üretim biçimine uygun bir Hıristiyanlık yorumu olduğunu ileri sürmekteyim. Protestanlık gelişme kuramı Batı modernleşmesinin Hıristiyanlığı kendi paradigmasına uygun bir tarzda yorumlayarak kuramlaştırdığını söyleyebiliriz. Kalkınma, ilerleme, rasyonalite ve bilimsel bilgi gibi modernitenin anlam dünyası içinde dönüşen Hıristiyanlık toplumsal gelişmeyle uyumlu bir söylem haline gelmiştir. Osmanlının dünya egemenliğini kaybetmesine paralel olarak ve Renan'ın gelişme önündeki engel olarak İslamiyet'i göstermesiyle beraber, Türk aydınları arasında da Protestanlık perspektifiyle İslamiyet'i yorumlama arayışları gündeme gelmiştir. Kısaca, Batı toplumsal gelişmesini sadece güdüsel ve sosyal bir takım faktörlerle açıklamak doğru değildir. Toplumsal gelişme, Batı da çeşitli egemenlik ve sömürü ilişkilerinin de içinde yer aldığı bir olgudur.

Anahtar Kelimeler: Protestanlık, gelişme, din sosyolojisi, modernleşme, İslamiyet

PROTESTANISM AND ISLAM WITH REGARD TO SOCIAL DEVELOPMENT

Abstract: In this article, I analyse social development theory that it is known as Protestant Ethic. This approach was put forward by Weber and practiced on social process of modernisation. So, Weber wants to explain the development of Western capitalism. For him, the development of the Western Civilisation depends on the values of Protestant Ethic .The progress of Western societies is grounded to this approach. This view was accepted by Muslim intellectuals in early Turkish modernity. Firstly ,they rejected that Islamic approach is opposite the progress idea. Then they seemed to find some kind of activist values of Islam in concept of Islam religion. Finally, many of Turkish Muslim intellectuals looked for new Islamic interpretations using Weber's theory.

Key Words: Protestant, Progress, Sociology of religion, Modernisation, Islam

GİRİŞ

Klasik sosyolojinin en önemli temel konularından biri de dindir. Din, Batı toplumbilimcileri tarafından sosyolojinin daha ilk yıllarından itibaren inceleme konusu yapılmıştır. Comte'den Durkheim'e kadar bir çok sosyolog dinin toplumsal özellikleri üzerinde durmuştur. Örneğin, sosyolojinin

* Yrd.Doç.Dr, Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

kurucusu olan Comte, dini düşünceyi üç hal yasaının ikinci evresinde ele alırken; Durkheim ise dini toplumsal kurumların temeli olarak görüyordu. Durkheim, “Dinsel Yaşamın İlksel Biçimleri” adlı yapıtında, dinin kökeni üzerinde durarak antropolojik çalışmalardan hareketle çeşitli analizlere girişmektedir. Ona göre, dinin özü dünyanın kutsal ve kutsal olmayan olgulara bölünmesinden ibarettir(Aron, 1986).

Batı sosyoloji çalışmalarında din temel bir ilgi alanıdır. Bunun iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, Batı toplumunun yaşadığı köklü politik ve toplumsal değişmelerle birlikte yaşanan kaoslara ve sarsıntılarla yakından ilgili. Bu bağlamda din, köklü toplumsal değişmelerin getirdiği çatışmalara, yarılmalara ve sarsıntılara karşı bir bütünleşme aracıdır. Örneğin bu bağlamda Parsons, dinin bütünleştirme ve sosyalleştirme boyutuna çok dikkat çekmekte; Sosyolog ve Antropolog Radcliffe-Brown’ dini toplumsal yaşamın devamı ve istikrarı için zorunlu olarak görmekte; ünlü din sosyologu Robertson ise dinsel cemaat(community) ve birlik duygusunu pekiştiren bir olgu olarak değerlendirmektedir. Dinsel olgunun, birlik(unity) ve dayanışma(solidarity) açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır.(Hamilton, 1995). Bu çerçevede dinsel yaklaşım, bir moralite olarak toplumun kendisini çeşitli çatışmaların ve değişmelerin getireceği olası risklere karşı anlamlandırarak bütünleştirmesine önemli katkılarda bulunan bir değerler ve simgeler bütünüdür. Nitekim bu anlamlandırma çabası, Peter Berger’in fenomolojik yaklaşımında geniş kapsamlı bir yorum olarak görebilmekteyiz(Berger, 1990). Dinin Batı sosyolojisinde ele alınmasının ikinci nedeni ise, Batının batı-dışı toplumlarla olan ilişkileriyle yakından ilgili bulunmaktadır. Batının batı-dışı toplumlarla ilişkilerinde elde edilen deneyimlerin önemli bir ürünü olarak kurgulan din sosyolojisi, Batı sosyologları tarafından batı dışı toplumları tanımak amacıyla önem kazanmaktadır(Sezer,1981).

19.yy Batı toplumbilimcileri, evrimci kuramların etkisiyle toplumsal ilerleme üzerinde durarak, çeşitli toplumsal gelişme modelleri geliştirdiler. Bu çalışmalardan yola çıkarak, kapitalizmi doğuran koşulları açıklamak istediler. Böylece, Batı uygarlığının gelişme ilkelerini keşfederek sonuçları dünya toplumuna genelleştirdiler. Ayrıca, bu çerçevede din olgusunun toplumsal gelişme ve ekonomik kalkınmada oynadığı rolün ne olduğu da tartışıldı. Bu bazda, şu sorular gündeme geliyordu. Dinin gelişme ile nasıl bir ilişkisi vardır? Toplumların ilerleyişini engellemiş midir yoksa ona olumlu bir katkıda mı bulunmuştur? Dinin toplumsal gelişme ile ilgili fonksiyonu nedir?

Biz, sosyolojinin bu sorular üzerine yaptığı tartışmalardan elde ettiği verilerden yararlanarak toplumsal gelişme ile din arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışacağız. Bunu yaparken, iki somut olgu üzerinde

yoğunlaşacağız. Birinci kategoride Protestanlığın toplumsal gelişme ve ekonomik kalkınmayla olan ilişkisi üzerinde durulacak, ikinci kategoride ise İslamiyet'in yine gelişme olgusuyla olan ilişkileri açıklanmaya çalışılacaktır.

BİR TOPLUMSAL GELİŞME KURAMI OLARAK POTESTANLIK

Din sosyolojisi kapsamında, toplumsal gelişme ile din arasındaki ilişkiyi araştıran Batı toplumbilimcileri genelde iki gruba ayrılırlar.

Birinci grup, toplumsal gelişmeyi ve kapitalizmin doğuşunu sömürüye bağlar. Marx bu grubun temsilcisidir. Ona göre din, "bir afyondur" ve toplumsal gelişmeye karşı olumlu bir ilişki içinde değildir. Toplumsal gelişme, Marx'a göre nesnel üretim koşullarına dayanıyor ve temel itici gücünü sınıf çatışmalarında kazanıyor. Kapitalizm, proleter sınıfın emek sömürüsü ve diğer sömürge kolonilerinin varlığıyla ortaya çıkmıştır.

İkinci grup toplumsal gelişmeyi düşünsel bir takım öğelerle açıklıyor. Weber, bu grubun önde gelen ismidir. Max Weber, Batının gelişimini bir dizi ahlaksal, güdüsel, rasyonel ve bilimsel temellere dayandırıyor. Ona göre, bu süreci doğuran faktörler Protestanlık tarafından beslenmektedir. Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu" adlı çalışması (Weber, 1985) bütünüyle, ekonomik gelişmenin sosyolojik temellerini aralar mahiyettedir. Weber'in konuyla ilgili tezlerine girmeden önce kısaca Protestanlığı doğuran tarihsel temellere göz atmamızda fayda vardır.

Protestanlığı Doğuran Tarihsel Koşullar

Hıristiyanlık, başlangıçta bireysel kurtuluşu vadeden ve öte dünyaya çağıran bir din olarak ortaya çıkmıştı. İlk dönemlerde toplumun alt kesimi arasında kabul gördü ve yoksul insanların sığınağı oldu. Ancak daha sonra, İ.S. 373 yılında Roma İmparatorluğunun resmi dini haline geldi. Bu süreçte Roma İmparatorluğunun etkisine giren Hıristiyanlık çeşitli kurumsallaşma süreçlerinden geçerek güçlü bir organizasyona dönüştü. Bütün inanan Hıristiyanlar kilise kurumunun egemenliğinde toplandı (Ünaltay, 1983).

Ortaçağ boyunca Hıristiyanlık, kilise örgütünün merkezî çatısı altında bir teokrasiye dönüşerek her şeyi denetledi. Aforozdan engizisyona kadar, bir çok insanlık dışı baskıların uygulayıcısı oldu. Katoliklik içe kapalı ve kendine yeterli bir ortaçağ karanlık toplumu meydana getirdi. Tartışılmaz ve eleştirilmez otoriteler vardı. Bu otoriteler, skolastik felsefenin egemenliği altında manastır eğitim kurumlarında dogmatik usuller çerçevesinde bilim yapıyordu.

Ortaçağ Katolik toplumda "kazanç", tanrısızların peşinde koşacağı olumsuz bir olguydu(Weber, 1985). Kazanca yönelik bu bakış açısı, dünyayı

reddeden Hıristiyanlık inancından güç alıyordu. Bu dünyayı reddediş ve öte dünyaya yöneliş, insanı üretim süreci karşısında pasif kıldığından dolayı gelişmeyi ortaya çıkarmasına imkan yoktu. Ortaçağda Hıristiyan teologlar kazanma güdüsünü “turpiduda” yani alçaklık ve kötülük olarak görüyorlardı(Weber, 1985). Bu nedenle Batının, ortaçağ boyunca geri kalmasının temelinde dünyaya yönelik bu olumsuz bilincinin önemli bir payı bulunmaktadır.

Rönesans, ortaçağ Katolik toplum düşüncesini tümüyle değiştirdi. Özellikle Ockhamlı William’ın geliştirdiği nominalist felsefe yaklaşımı, ortaçağ kilise felsefesini parçaladı. William’ın geliştirdiği felsefi yöntemlere göre gerçek tümel kavramlarda değil tekil kavramlarda saklıydı(Gökberk,1985). Diğer bir ifadeyle doğru bilgi, reel yaşamın tek tek olgularından kalkarak yapılan soyutlamalarda değil, olguların bizzat kendisinde bulunacaktır. Oysa ortaçağ toplum düzeninin üzerinde kurguladığı kavramlar tümeldi. Soyutlamalardan oluşan bir sistem vardı. Bu yaklaşım bireyselliğin ilk düşünsel köklerini oluşturarak, Katolik kilisesinin cemaatçi toplumsal örgüsünü dinamitliyordu. Bilindiği gibi Katoliklik, bir takım dinsel törenlerin yoğunluğuyla da çeşitli simgesel tasarımlar üreterek, Hıristiyan bireyler arasında güçlü bir “biz” duygusunu geliştirmişti. Bireysel bilinç, kolektif bilincin bu yoğunluğu altında eriyerek bir başka yönelişe gitmiyordu. İşte, nominalist düşünce yaklaşımının parçaladığı kolektivite buydu.

Protestanlığın Toplumsal Gelişime Yaklaşımı

Genelde Rönesansın geliştirdiği yeni dünya algılayışı ve özelde nominalist felsefenin etkisi, kilisenin törenlerini yersizleştirerek kolektif bilinci parçalıyordu. Protestanlık düşüncesi de bu akışta beslenerek ortaya çıkıyordu. Bunu destekleyici olan bireyliliği savunucu görüşler öne çıkıyordu. Örneğin Meister Eckhart’a göre Hıristiyanlık doğruları, Katolik kilisesinin dogma ve törenlerinde değil, kişinin kendi iç dünyasında yer alıyordu. Protestanlığın kurucusu ve önderi Luther’de bu yaklaşımın etkisinden hareketle “doğal din” görüşünü benimsemiş ve Hıristiyanlığın örgütsel-töresel yönlerini reddetmişti. Skolastik felsefenin Hıristiyanlık üzerindeki etkisini de “papacıların bir sapıtması” olarak görmüştü. Artık Tanrı kilisenin törenlerinde, papazlarında ve kurumlarında aramak yerine insanın içinde aranacaktı(Gökberk, 1985)

Protestanlığın bu ilk yönelmeleri önemli ölçüde Katolik Hıristiyan toplumun politik egemenliğini yıkmaya yönelik bir nitelik taşıyarak, burjuvazinin egemenliğine zemin hazırlıyordu. Böylece Tanrı, toplumsal ve politik bir alandan dışlatılarak burjuvazinin egemenliği getiriliyordu. Amaç dini ve kiliseyi yönetimden uzaklaştırmaktı. Ancak öncelikli amaç ise kilisenin siyasal otoritesini çözmektir. Nitekim kilisenin politik egemenliği çözümlenip

burjuvazinin serbest hareket imkanı doğunca, Protestanlık anarşist tutumlarından (törensiz, kurumsuz, kilisesiz, otoritesiz bir din) uzaklaşarak örgütlü bir din haline dönüştü. Törenleriyle, papazlarıyla ve kiliseleriyle kapitalizmin karşısında yer alan bir Hıristiyanlık değil; ona uyan ve gerektiğinde ona dönüşen bir Hıristiyanlık oldu.

Rönesans felsefesinin, dayanışmacı bir toplum anlayışını eleştirerek bireysel bir yaklaşımı geliştirmiş olması, kapitalizmin en önemli düşünsel temellerinden birini oluşturur. Kapitalizmin bu temellerinin yerleşmesinde Protestan grupların da önemli bir aracı görevi olmuştur. Nitekim, bu yaklaşımımızı onaylayıcı nitelikte Weber'in şu açıklaması ilginçtir.

“Modern bireyciliğin en önemli tarihsel temellerinden biri asetik tarikatlar ve mezheplerdir. Ataerkil ve otoriter bağlarının koparmaları kadar, kişinin insandan çok tanrıya itaatle yükümlü olduğu inancının kendi yorumlayış biçimleri de çok önemlidir.”(Weber,1988;276)

Gerçekten de Katolik toplum anlayışının örgütlenmesine ve yönetim felsefesinin kurulmasına da etkin olan otoriteler tartışılarak, bireyler otomize olmuşlardır. Ortaçağ Katolik kilise anlayışından (Protestanlığında yardımıyla) kopan bireyler, burjuvazinin ürettiği yeni otoritelere teslim olmaya başlamışlardır. Adam Smith, Ricardo, Comte ve Weber gibi yeni otoriteler , Batının yeni toplumsal düzenini kurgulamaya katkıda bulunmuşlardır.

Weber, Batının ortaçağ geri kalmışlığından kurtularak ilerlemesinin temel itici gücünü, “Protestan ahlakı” ile “kapitalizmin ruhu” arasındaki ilişki ile açıklıyor. Ortaçağın dünyayı dışlayan tutumuna karşın Protestan anlayış, dünyayı kutsallaştırıyor ve dünyevi eylemlerin yerine getirilmesini tanrının dileğiyle özdeşleştiriyordu: “...her türlü koşul altında dünyevi ödevin yerine getirilmesini Tanrıyı hoşnut kılan tek yaşama biçimi olduğu ve tanrının dileğinin de ancak bu olduğu ve bu yüzden de onaylanmış her mesleğin Tanrı katında aynı değere sahip olduğu görüşüdür.”(Weber, 1985; 65)

Yine ortaçağın batıl inançlarla örülü dini anlayışına oranla Protestanlık, her türlü akıl dışı ve dünya ötesi metafiziksel unsurları dışlayarak akılcı, pozitivist ve seküler bir dini görüşü geliştirmiştir: “Gerçek püriten, mezarda bile dini törenle ilgili her işareti reddetti ve hiçbir “batıl inanç,”büyü ve ayin ile kurtuluşa ulaşılacağı inancının ortaya çıkmaması için en yakınlarını şarkısız ve ilahisiz gömdü”(Weber, 1985;83).

Bu uygulamalarla beraber Protestanlık, en birinci ödevi olan “güdüsel yaşam zevkinin vurdumduymazlığını”(Weber, 1985;95) yıkmış ve böylelikle “mal kazancını, psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarından kurtarmış, kazanç uğraşlarının zincirlerini koparıp bunu yalnız sosyal hale getirmekle

kalmamış, ayrıca (tartışılan anlamda) doğrudan doğruya Tanrının isteği olarak görme”yi sağlamıştır(Weber, 1985).

Weber’e göre Protestanlık “kazanmak insan yaşamının amacıdır”(Weber, 1985;42) gibi önermeleri geliştirerek; aktivist, rasyonel, bilinçli ve uyanık bir ahlaki kişiliğin oluşmasında rol oynamıştır. Protestanlık düşüncesinin dünyayı olumlayıcı ve kutsayıcı tutumu, dünyaya karşı aktif bir bilinçliliği doğurarak biriktirme, kazanma ve çalışma eylemlerini motive etmiştir. Bu da kapitalist ruhun gelişmesine katkıda bulunarak, toplumsal gelişmeyi sağlamıştır. Artık Weber için kapitalist gelişmenin “sırrı” çözülerek, toplumsal kalkınmanın temeli idealist bir model çerçevesinde açıklığa kavuşmuştur.

Max Weber, Protestanlığı bir toplumsal gelişme modeli olarak kullanırken, İslam toplumlarının yapıları ile de ilgilenmiş ve özellikle bu toplumların neden kapitalizmi üretmediklerini anlamaya çalışmıştır. Yaptığı çeşitli tarihsel sosyolojik yorumlar sonucunda İslam’ın patrimonial bir yönetim biçimi olması nedeniyle batıya benzer özerk şehir toplulukları ve esnaf birliklerini içermediğini ve dolayısıyla kapitalizmin (ona göre toplumsal kalkınma ile eşit) doğmadığını söyler(Turner, 1996).

İSLAM VE TOPLUMSAL GELİŞME YAKLAŞIMI

İslam’da toplumsal gelişme modelinin tartışılması ve gündeme gelmesi belirli bir tarihsel döneme rastlar ve yine belirli tarihsel koşulların ürünüdür. İslam ilerlemeye engel midir? İslam toplumları neden “geri kalmışlardır”?... gibi sorular, söz konusu dönemlerin ve şartların ürünü olarak günümüze kadar uzanmaktadır. Ancak yine de tarihsel koşullardan soyut ve öğretisel nitelikler taşıyan “İslam gelişme modellerinden” bahsedebilmek mümkün görünmektedir. İslam’ın temel referanslarının başında gelen Kuran-ı Kerim ve Hadis kaynaklarından hareket ederek İslam’ın dünyaya yönelik ne tür bilinçler ve tutumlar önerip önermediğine bakabiliriz. Yine bu önermelerin sosyolojiye konu olabilecek biçimde çeşitli kurumlarda uygulamaya nasıl dönüştürüldüğüne de bakmamız yararlı olabilir.

İslami Öğretide Toplumsal Gelişme Söylemi

İslam, bir din olarak hem dünyaya hem de dünya ötesine olumlu yaklaşarak, “pozitif” bir tutum sergiler. Osmanlı toplumsal gelişimini Weberyen tezlerle açıklayan Sabri Ülgener, İslamın temelde hem dünya hem de ahrete yönelik bir din olduğunu Hz. Muhammet’in şu sözlerini ileri sürerek kanıtlamaya çalışır: “Ey Rabbimiz, bize dünyada ve ahrette güzellik/barış(hasene) ver”(Ülgener, 1981;32) .

Gerçektende geleneksel İslam yaklaşımı dünyayı ne dışlamış ne de modern kapitalist üretim ilişkilerinde olduğu gibi metalaştırmıştır. Dünya ve dünya ötesi ayrımlar, geleneksel İslam epistemolojisinde herhangi bir yere oturmamaktadır. İslam'da böylesine birbirinden kopuk iki alem tasavvuru yoktur. Müslüman birey dünya ve dünya ötesi alemleri ortak bir "alemin" tasavvuru çerçevesinde algılamaktadır. Bu nedenle "alemin" herhangi bir boyutuna karşı dışlayıcı bir davranış sergilemesi düşünülemez. Nitekim Müslümanların ticaretle uğraşması "kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hakaret etmeye kalkışmadıkça hoş görüyle karşılanır, teşvik görür"(Ülgener, 1981;27). Başlangıçta İslam medeniyetinin ekonomik dünyasında ticari ilişkilere yönelik barışçıl ve olumlu tutumlar bulunmaktadır. Ekonomik girişimciliğe karşı dünyevi etkinlikler ile dinsel bir barış ve anlaşma içinde gerçekleşmektedir. Ticari hayat serbest dolaşım imkanları içinde gelişmektedir. Hıristiyanlığa nazaran, dünyevi alanla daha aktif, olumlu, bilinçli ve pozitif bir ilişki kurulmaktadır. Bu konuda Ülgener, şunları söylemektedir:

"İslam'ın hiç değilse ilk asırlarında ticari hayatın serbestisine ve pürüzsüz gelişmesine ehemmiyet veya pozitif bir telakkinin belirtileri inkar edilemez. İnsan ortaçağın darlaştırıcı kayıtları dışarısına çıkaran aktivist temayüller İslam Medeniyetinde, Hıristiyanlığa nazaran, dünya işleriyle daha süratli bir barışma ve anlaşmayı mümkün kılmıştır"(Ülgener,1984; 129).

Max Weber'in İslam toplumlarına ilişkin görüşlerinin aksine İslam'ın öte dünyacı bir din olmakla kalmayıp bu dünyayı da kapsadığını görmekteyiz. Tasavvuf ekollerinin tevekkül anlayışının bile "dünya ötesi" tutumlar olarak yorumlanması, birtakım kendiliğinden felsefelere dayanmaktadır. Çünkü tasavvuf organizasyonlarının, İslam medeniyetinin egemenlik döneminde ziraat, ticaret, dokumacılık gibi çeşitli alanlarda etkin olduklarını görmekteyiz(Ülgener,1981). Örneğin, tasavvufta dünyevi eylemliğin önemi konusunda bir tasavvuf tekkesindeki şu tasvir, bu konuda bir hayli ilginçtir: "...herkes saati saatine bir işe koşulmuş; kimi sürü otlatmakta kimi mahsul kaldırmada; hepsi de konuk ağırlamak için bir iş peşinde... her biri haram eylemiş kendi rahatı"(Ülgener, 1981; 39).

Bu bulgular, İslam'ın dünyayı dışlamadığı ve dünyaya yönelik aktif ve bilinçli çabaları önemseydiği sonucunu ortaya koymaktadır.

O halde Batı toplumlarının gelişmesine karşı Müslüman toplumların kalkınamayıpının kaynağı nedir? Bu tarihsel bir sorudur ve bu soru 19.yüzyıl Doğu-müslüman yöneticiler ve aydınlar tarafından çok geniş bir şekilde ele alınmıştır. İslam'ın toplumsal gelişme ve ekonomik kalkınmaya ilişkin tezleri de yine bu sorunun cevabına ilişkin arayışlarda yansıtılmıştır.

İslamın Toplumsal Gelişme Tezlerinin Modern Tarihsel Görünümleri Yada Protestanlığın Türkiye'deki ilk Yankıları

Batının 19.yy.dan itibaren uluslararası siyasal egemenliği, Osmanlı'nın elinden devralmasıyla beraber, İslam dünyasında "geri kalmışlık-ilerleme" konusu tartışılmaya başlandı. Dünyanın Batı lehine değişen yeni koşulları, İslam dünyasında birçok aydını ortak bir soru etrafında topladı: "İslam terakkiye mani mi?". Nitekim, bu sorunun önemini dönemin Türk aydınlarından Ziya Paşa şöyle dile getirmişti:

"İslam imiş devlete pabend-i terakki

Evvel yoğ idi iş bu riayet yeni çıktı"

(Ziya Paşa, Terkib-i Bend, aktaran; Ülgener, 1981;121)

Ziya Paşa'nın bu önemli saptamasıyla devletin ve toplumun ilerlemesinin karşısında İslam dinini görme eğilimi, yeni ortaya çıkmıştı. Şüphesiz ki bu yaklaşım, Protestanlığın –Max Weber çizgisinin- etkisiyle doğmuştu. İslam dünyasında "geri kalmışlığın" nedenini arayan ya da kapitalizmin neden bu toplumlarda doğmadığını sorgulayan bütün aydınlar, bu etkinin çekim gücü alanına giriyordu.

Ayrıca, ünlü oryantalist E. Renan 1883 yılında "İslam ve Bilim" ile "Yahudilik ve Hıristiyanlık" adlı iki konferans vermişti ve bu konferanslardan "İslam ve Bilim" adlı sunuşta "İslamiyet'in terakkiye mani olduğu" tezini işlemişti. Renan'a göre İslam aleminin yaşanılan modern dönemde geri kalmasının nedeni İslamiyet'tir. Çünkü İslamiyet'in dindarlığında bireyin kafasını darlaştırma ve bilimi algılamama problemi bulunmaktadır. İslamiyet, bilim ve felsefeye daima baskı yaparak onları yok etmiştir. (Renan,1946). Renan'ın İslamiyet'in ilerlemeye engel olduğu için İslam dünyasının geri kaldığı yaklaşımı, Müslüman aydınlar üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Bunun sonucunda, İslamiyet'in bir din olarak ilerlemeye mani olmadığı tezi yoğun olarak işlenmeye başlanmıştır.

Max Weber toplumsal ilerlemeyi ve kapitalizmin doğuşunu, Protestanlığın dünyaya yönelik aktivist ve olumlayıcı tutumuna bağlıyordu. Aynı gelişmenin Doğu-İslam toplumlarında ortaya çıkmamış olmasını da irdeleyerek nedenini patrimonyal siyasal örgütlemeye dayandırıyor. Ona göre Doğu toplumlarının tarihsel gelişiminde merkezîyetçi siyasal otoritenin egemenliği nedeniyle özerk hukuk, sivil toplumsal birlikler ve yine özerk siyasal birlikleri içeren kentler gelişmemiştir. Bu da Batının gösterdiği ilerlemeyi, İslam toplumlarının göstermesine imkan tanımamıştır(Turner, 1991).

Batının gelişimi karşısında büyülenen İslam dünyasının bütün aydınları Weber'in tezleri etkisinde kalarak, batının gelişmesinin temelinde kültür, düşünce ve ahlak gibi bilişsel ve güdüsel etkenler yer aldığını ileri sürüyordu. Onlara göre Batı tevekkülcü ve öte dünyacı anlayıştan kurtularak ilerlemişti. Oysa Müslüman toplumlarda çok yoğun bir tevekkül anlayışının etkisiyle “batıl inançlar” vardır ve “dünya” bu anlayış nedeniyle olumsuzlaşarak toplum tembelleğe itilmektedir.

Bu çerçevede din ilerlemeye mani mi? sorusu tartışmaların odağını oluşturur. Weber'in etkisiyle İslam “akıl ve mantık” dini olduğu hükmü sık sık vurgulanır. Örneğin Batı ile yüz yüze iletişim kuran ilk aydınlarımızdan Şinasi'ye göre, “Batı medeniyetinin esası akıldır. Oysa İslam medeniyeti de aslında böyleydi. Yanlış inançlar ortalığı kaplayınca şekil değişti”(Ülken, 1992;83). Ayrıca diğer bir Osmanlıcı aydın Namık Kemal'de, toplumumuzdaki tevekkül anlayışını eleştirerek Osmanlının çözülmesini bu güdüsel etkene bağlamak istemektedir:

“Bizde kalenderane bir itikat vardır ki her ne yaparsa Allah yapar.

Emekler, sa'ylar hep beyhudedir derler”

Evrimsellik kuramının etkisi hem politik hem bilimsel hem de düşünsel faaliyetlerde terakki kavramıyla toplumumuza taşınırken, İslam “çağa uymak zorundadır”, “akıl ve mantık dinidir” gibi önermeler popülerlik kazanır. Düşünce tarihimizin önemli bir siması olan Ali Suavi de bu konuyla ilgilenmiş ve “Protestan Suavi” diye ün salmıştır. İslam toplumunun geri kalmışlığıyla çok yakından ilgilenen Suavi “tekkecilik, dervişlik İslam memleketlerini medeniyetçe, sanat ve ticarete geri bırakmıştır.”(Ülken, 1991;83 ve 86) diyerek “toplumsal geriliğin” nedenini dinde aramakta ve bunun giderilmesi için de İslamı Protestanlaştırma çerçevesinde faizin helal olduğunu söylemektedir.

İslam'ın yenilenmesini öneren bazı aydınlarımız batılılaşma sürecinde adeta “Protestan İslam” anlayışının doğmasına yol açıcı eğilimler sergilemişlerdir. İlerleyebilmemizin ve Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtulabilmemizin yollarından biri de bu eğilim gösterilmiştir.

Dinin gelişme olgusuyla olan ilişkisi konusunda fikir geliştiren önemli aydınlarımızdan birisi de sosyolog Ziya Gökalp'tır. Gökalp, yaşamının son yıllarında kendisine yöneltilen “İslam dini yenilenebilir mi?” sorusuna verdiği cevap ilginçtir: “dinin milli şekilde canlandırılması, dinden masalların uzaklaştırılması, ayin ve merasimlerin, hutbenin ve ezanın Türkçeleştirilmesini” söyleyerek “dinde reformun gerçekleştirilmesi” gerektiğini belirtir (Jaschke, 1972; 16).

Gökalp'in bu görüşleri, devletin 1928 yılında giriştiği "dinde reform" hareketine temel olacaktır. Nitekim İstanbul İlahiyat Fakültesince kurulan komisyon dinin ilerlemeye uygun bir çerçevede yenilenebilmesi için çeşitli çalışmalara girişir. Bu çalışma sonucunda ibadetin dili, biçimi ve uygulamasında değişiklikler getirilir. İslam, "müspet ilim ve tecrübeye" uygun akıl ve mantık dili haline gelir. İnkılap hareketleri de böylece "efsanelerden" ve "kara taasuptan" kurtularak bizi çağdaş milletler seviyesine çıkarabileceği belirtilir.(Jaschke,1972;99)

İslam toplumlarının yaşadığı gerilikten kurtulmanın yollarını arayan bir başka önemli aydınımız da modernist İslamcılardan Şemsettin Günaltay'dır. Günaltay'ın konuyla ilgili yaklaşımları çok çarpıcı ve geniş kapsamlıdır. Günaltay'ın kaleme aldığı kitapların isimleri bile bu açıdan önemli ipuçları sağlamaktadır bizlere: "Zulmetten Nura", "Hurafetten Hakikate", "Maziden Atiye"... Bu adların hepsi Müslüman toplumların içinde bulunduğu zorlukları aşmayı çağırıyor. Yaşanılan dönem, "zulumat", "hurufat", ve "mazi" olması açısından olumsuzdur. Bundan kurtulmanın çözümü "nura", "hakikate", "atiye" ulaşmaktır. Yani ilerleme sonucunda geleceğin aydınlık ve hakikat toplumuna ulaşılabilecektir. Günaltay, "ilerlememize engel olan İslamiyet değil bize öğretilen Müslümanlıktır."(Günaltay, 1999; 99) diyor. Ona göre İslam dışı bir çok kalıntının etkisiyle tarikatlarda ve tekkelerde adaklar adamalar, muskalar, büyüler gibi hurafeler yaygınlaşarak hakikatlerin yerini aldılar ve İslam aleminin gerilemesine neden oldular. Müslümanların bu durumdan kurtulabilmeleri için, "İslamın ilk saflığına" dönmek gerekir. Çünkü İslamda birincil esas, akılsal görüştür. Böylece Günaltay, İslamı akılcı bir perspektifle yorumlayarak gerilemenin nedenini İslam'ın özünden uzaklaşma olan hurafe, tevekkül anlayışı ve tarikatlarda görmektedir.

Müslüman toplumların gerileyişini yoğun bir biçimde tartışan , İslam'ın gelişme olgusuna yaklaşım konusunda farklı bir tez geliştiren bir başka aydınımız da Mehmet Akif Ersoy'dur. Türkiye'nin düşünce ve kültür hayatında etkin bir iz bırakan Akif, söz konusu olguyla ilgili yaklaşımları da sosyolojik açıdan belirli bir öneme sahiptir.

Mehmet Akif, öncelikle Weberci bir çizgiden hareketle toplumsal gelişmeyi, dinin dünyaya bakışında aramaktadır. Ayrıca, diğer Türk aydınlarına benzer biçimde Renan'ın yargılarına cevap vermek çabasındadır. Ancak, bu tutumlardan ayrılarak geliştirdiği farklı bir bakış açısı olduğunu da söylememiz gerekir. Bu bakış açısı bir şiirinde şöyle ifade edilir:

"Başka bir kavmin izinden yürümek, çok kere

Adeta mühlik olur; sonra ne var, her millet,

Gözetir seyr-i tekamülde birer ayrı cihet”(Ersoy, 1979; 185)

Şairimizin dizelerinde dile getirdiği gibi, her toplumun ayrı bir gelişme çizgisi yolu vardır. Bu sosyolojik gerçekliği görmezlikten gelerek başka toplumların ilerleme çizgisi izlenirse o toplum yok olur. Bu yaklaşımıyla Akif, terakkiyi savunmasına rağmen diğer aydınlardan ayrılıyor. Çünkü ona göre ilerlemeyi başka toplumların gelişme akışına katılarak değil, kendi toplumsal gelişme çizgimizde yürüyerek gerçekleştirebilirdik.

Akif, İslam toplumlarının gerilemesini çözümlerken, sorunlu kaderci bir anlayışın egemenleşerek “tevekkül” bilincinin yaygınlaşmasında görür:

“Kadermiş öylemi? Haşa bu söz değil doğru;

Belanı istedin, Allah da verdi...doğrusu bu,

‘çalış’ dedikçe Şeriat, çalışmadın durdun,

Onun hesabına bir çok hurafe uydurdun!

Sonunda bir de ‘tevekkül’ sokuşturup araya,

Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!

Bırak çalışmayı emret oturduğun yerden,” (Ersoy, 1979;267-268)

Akif’e göre kaderciliğin yayılması sonucunda, tevekkül bilinci ile dünyaya yönelen insanlar pasif bir tutum içerisine girmişlerdir. Ayrıca dinin çalışmayı emretmesine rağmen, bu anlayışın getirdiği hurafeler nedeniyle Müslümanlar hem doğru değerlerden saptılar, hem de çalışmayı bıraktılar. Akif, toplumsal psikolojiye hakim olan bu eylemsizlik bilincinin giderilmesi için “kazanmayı” överek, herkesi çalışarak toplumsal gelişmeye katkıda bulunmaya çağırır.

“Kim kazanmazsa bu dünyada bir ekmek parası

Dostunun yüz karası, düşmanın maskarası.”

Mehmet Akif’in İslam dünyasının konumuyla ilgili yaptığı bu sorgulamaların temelinde; İslam’ın dünyayı ve ticareti dışlamadığı, bilim ve sanat alanındaki gelişmelere dinin karşı çıkmadığı ve bütün bunları İslam’ın bizzat kendisinin teşvik ettiği görüşü vardır. Bu görüşleriyle Renan’a cevap verme arayışındadır. Ancak ona göre, bugün söz konusu alanlardaki olumsuzlukların nedeni, İslam’ın gerçek özünden uzaklaşarak bid’at ve hurafelere yönelmedir. Eğer biz, tekrar İslamın o saf/ öz kaynaklarının

“İlhamını çağa” taşırsak toplumsal geriliğimizi üzerimizden atarak, kalkınmanın güdüsel, ahlaki ve zihni altyapısını meydana getirebiliriz.

Sonuçta bütün Türk yöneticileri ve aydınları üzerinde Weberyen tezler etkinliğini göstererek, gerilemenin nedeni kadercî, öte dünyacı, tasavvufçu eğilimler olarak görülmektedir. Toplumsal gelişme olgusu, maddî üretim koşullarından ve egemenlik ilişkilerinden soyutlanarak sosyo-psikolojik bir temellendirmeye düşünsel bir olgu olarak algılanmaktadır. Bu nedenle ilerleme tartışması, dinsel boyutlarda da bir ideolojik tartışma alanına dönüşmektedir.

Protestanlık ve İslam Karşılaştırması: Sonuç Değerlendirmesi

Max Weber'e göre İslam başlangıçta aktif ve savaşçı bir dindi. Fakat daha sonra bedeviler ve tasavvufçular tarafından uzlaşmacı ve öte dünyacı bir din haline getirilmiştir. Sonuçta İslamın ne sufileri ne de savaşçıları kapitalizmin güdüsel alt yapısını üretmemişlerdir(Turner, 1991)

Osmanlı toplumsal gelişimini Weberyen tezlerle açıklayan Sabri Ülgener'e göre İslamiyet, başlangıçta basit bir site örgütlenmesi gerçekliğinden doğdu. Bu reel koşullarda serbesti bir uygulama vardı.(Ülgener, 1984) Devlet her şeye müdahale edecek kadar gelişmemişti. Şehir ekonomisi daha yerel özellikler gösteriyordu. Ancak İslamın gelişmesine paralel olarak merkezîyetçi Doğu devletleri hükümrana olmaya başladılar. Bunlar müdahaleci bir iktisadi sistemin doğuşuna yol açtılar.(Ülgener, 1984) Hatta “başlangıçta liberal, yahut hiç değilse müsamahakar diyebileceğimiz bir anlayışın gelenek ve otorite kayıtlarıyla sıkı sıkıya bağlı olan ortaçağ skolastik görüşleri önünde zayıfladı”.(Ülgener, 1984,146) Ülgener, İslam toplumlarındaki ekonomik gerileyişi, Batı toplumlarında var olan müsamahakarlığın kültürel beslenme kaynaklarının bizde olmayışına bağlar.

Gerçekte Protestanlık, Hıristiyanlığın ruhani kimliğini kaybederek “dünyevileşme” si sürecidir. Kapitalistleşme sürecinde kendi temel normlarından sapan Hıristiyanlık, kapitalizmin modernleşme ideolojisinin etkisinde pozitivist, seküler, rasyonel ve ilerlemeci bir paradigmaya kaymıştır. Böylece kapitalizme onaylayıcı bir temel sunarak, Orta Çağ Katolik iktidarının yıkılmasına katkıda bulunmuş ve bu da kapitalizmin kendisini insanların nazarında kutsallaştırmasına yol açmıştır.

İslam Doğu toplumlarının gerileyişinin nedenini sadece kadercilik, tevekkül gibi bir takım düşünsel temellerde aramak idealist bir tutumdur. Bilişsel ve güdüsel etkenlerle toplumların gelişmesini açıklayabilmek sosyolojik gerçeklerle pek bağdaşmayıp, bizleri psikologizm tehlikesine kadar götürür.

Batının toplumsal gelişmesi ve buna karşın İslam toplumlarının gerilemesi aynı tarihi dönemlerle kesişmesi tesadüf olmasa gerekir. Toplumlar arası tarihsel ve siyasal ilişkilere bakılmadan kimi psikolojik etkenler ve düşünsel ilkelerle “gelişme” olgusuna yönelmek pek sağlıklı bir tutum değildir.

İstanbul’un fethiyle beraber (1453), Doğunun ve Batının ticari merkezleri Osmanlıların eline geçmiştir. Batının dünya sömürsü sistemine büyük bir darbe vurulmuştur. Ancak Batı da yeni sömürü kolonileri oluşturmak ve yeni merkezler geliştirmek üzere “keşiflere” girmiştir. Nitekim 46 yıl gibi kısa bir süre sonra, 1492 yılında Kolomb Amerika’yı keşfeder. Yeni ticaret yolları Müslümanların denetiminden uzaktadır. 19.yüzyılda Osmanlı’nın dünya siyasal egemenliği çözülerek, Batının egemenliği kurulur. Buna paralel olarak dünya ticaret merkezlerini denetlemeye başlar. Ticaret merkezlerinin denetlenmesi ve yeni kolonilerin oluşması, büyük zenginliğin Batı’ya akmasına yol açar. Batının ekonomik kalkınmasında ve toplumsal gelişmesinde itici rol oynayan temel faktörlerin başında, dünya egemenliğini ele geçirerek kurduğu bu sömürü mekanizmasının büyük bir payı bulunmaktadır. Bu sömürü sistemine dayalı egemenlik düzeni, İslam dünyası üzerine çöreklenince “geri kalmışlık” olgusu belirmeye başlanmıştır.

Max Weber, Batı toplumlarının gelişimini ve kapitalizmi onaylamak amacıyla bu sömürü olgusunu pek dikkate almamış ve Batının gelişimini açıklayıcı bir model olarak Protestanlık yaklaşımını ileri sürmüştür.

İslamın da Protestanlığa özgü modelinin kavramsal çerçevesinden etkilenerek akıl dini olduğu, kazancı kutsadığı, öte dünyacı eğilimlerle hep beslenen tasavvufu ve tevekkülü reddettiği vs. söylenir. Böylece “Protestanlık ahlaki” kuramıyla yapılan bir okuma biçimiyle İslam dininin bir çok coşkusal ve duygusal içerikleri boşaltılır. Oysa İslam dini doğu toplumu koşullarında ve tarihsel ilişkilerinde uygulanmıştır. Kendi referans sistemleri üzerine konularak buna göre bir dünya tasavvuru geliştirmiştir. İslam dinini kendi medeniyet birikimine dayalı olarak ele almadan, Batı kuramlarından biri olan Protestanlık modeliyle incelemeye yönelmek bir çok yanlışlıklara kapı aralayabilecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Aron,R.(1986) *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Ankara:İş Bankası Yayınları
- Berger,P.(1990) *The Sacred Conopy:Element of a Sociological Theory of Religion*, New York: Anchor Books
- Ersoy, M.A.(1979) Safahat, İstanbul
- Hamilton,M.B.(1995), *The Sociology of Religion*, London:Routledge
- Gökberk,M.(1985)*Felsefe Tarihi*,İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları
- Günaltay, Ş.(1999) *Zulmetten Nura*,Haz:Musa Alak, İstanbul: Furkan Yayınları
- Jaschke,G.(1972) *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Ankara:Bilgi Yayınevi
- Sezer,B.(1981) *Toplum Farklılaşması ve Din Olayı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Turner, S.B.(1991)*Max Weber ve İslam*, Ankara: Vadi Yayınları
- Ülgener,S.(1981) *Zihniyet ve Din*, İstanbul:Der Yayınları
- (1984) *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara
- Ülken, H.Z.(1992) *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları
- Weber,M.(1988) *Sosyoloji Yazıları*, İstanbul: Hürriyet Doğan Yayınları
- (1985) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, İstanbul: Hil Yayınları

Makaleler

- Ünaltay, A.(1988)“Türkiye’de Din Devlet İlişkisinin Tarihsel Boyutu”, iç., *Kitap Dergisi*, İstanbul, ss.13
- Renan,E.(1946) “İslam ve Bilim” İç., *Nutuklar ve Konferanslar*, Ankara: Milli Bakanlığı Yayını, ss.183-206